

قابلیت‌های تصویری داستان گور و گهواره اثر غلامحسین ساعدی در سینمای ایران

چکیده

مجموعه گور و گهواره از مجموعه داستان‌های کوتاه غلامحسین ساعدی است که در سال ۱۳۴۵ منتشر شده و در سه قطعه کوتاه که عبارت‌اند از: زنبورک‌خانه، سایه به سایه و آشغال‌دونی به نگارش درآمده است. در داستان‌های این مجموعه پنهانی‌ترین رفتارها و ناگفتنی‌ترین سلوک و مادی انسان با قلم و نثری چندان آبرومندانه، بیان می‌شود. شخصیت‌های این داستان‌ها، آدم‌های اسیر در چنگال فقر و فساد و فلاکت و محدود در خوشی‌های جنسی‌اند. ساعدی که خود به طبقات و اقشار پایین جامعه تعلق دارد و شاهد مهاجرت فوج فوج دهقانان و بیکاران روستا به شهر و سکونت در حلبی‌آبادهاست، در این مجموعه بر آن است تا با بازنمایی خطرات کمین کرده در سر راه این مهاجرت‌های افسارگسیخته، بتواند مانعی ایجاد کند و دست‌کم اینکه هشدار بدهد. در ادامه به بررسی ساختاری یا ریخت‌شناسی داستان‌های این مجموعه براساس نظریه روایت‌شناسی تزوتان تودوروف پرداخته می‌شود. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و براساس داده‌یابی کتابخانه‌ای صورت گرفته است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که در بررسی تحلیل ساختاری داستان‌های غلامحسین ساعدی معمولاً فضای داستان ترس و واهمه، افراد اسیر در فقر و فلاکت قرار گرفته‌اند که در نهایت به تعادلی می‌رسند.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی قابلیت انطباق نظریات جامعه‌شناسی با رمان‌ها و داستان‌های غلامحسین ساعدی.
۲. بررسی قابلیت تصویری داستان گور و گهواره غلامحسین ساعدی در سینمای ایران.

سوالات پژوهش:

۱. نظریات جامعه‌شناسی چه میزان با رمان‌ها و داستان‌های غلامحسین ساعدی در عرصه تولید ادبی ایران قابلیت انطباق دارد؟
۲. قابلیت تصویری داستان گور و گهواره غلامحسین ساعدی در سینمای ایران چگونه است؟

کلیدواژه‌ها: غلامحسین ساعدی، ریخت‌شناسی، روایت‌شناسی، تزوتان تودوروف.

مقدمه

در مطالعات بین‌رشته‌ای ادبیات و سینما، دو اثر ادبی و سینمایی با هم مقایسه می‌شود. از آنجا که متن ادبی و متن سینمایی به دو رسانه متفاوت می‌باشد، با مطالعات بین‌رشته‌ای نیز روبه‌رو هستیم. این ویژگی‌ها نشان می‌دهد در چنین تحقیقاتی باید ویژگی‌های قابلیت‌های تصویری ادبیات و مطالعه رسانه را در نظر بگیریم؛ اما تعریف مطالعات بین‌رشته‌ای یا بین‌رشته‌ای، جدیدتر از آن است که الگویی برای پژوهش در زمینه ادبیات و سینما به دست دهد. خود ادبیات و هنر نیز تعریف یگانه‌ای ندارد و بر نظریه، رویکرد و روش مشخصی تکیه‌ سرزندگی و راز بقای ادبیات و هنر در میان انبوه نظریه‌ها و رویکردهای نقد ناشی از همین پویندگی و انعطاف‌پذیری می‌باشد (انوشیروانی، ۱۳۹۱: ۳). یکی از رایج‌ترین مطالعات بین‌رشته‌ای که امروز ذیل ادبیات دسته‌بندی می‌شود، مطالعات اقتباس است. در این راستا، راه یافتن به شیوه‌های خوانش فیلم‌ساز از متن ادبی بسیار مهم است که دست‌کم از دو جنبه کلی قابل بررسی هستند؛ یکی بیان زیبایی‌شناسانه‌ای که کارگردان در یک گفتمان سینمایی و متفاوت از گفتمان ادبی خلق می‌کند؛ و دیگری تغییراتی که فیلم بنا به زمینه‌های فرهنگی و گفتمان ایدئولوژیک جامعه نسبت به متن اعمال می‌کند. از فواید بارز آن، دست یافتن به درک کامل از یک پدیده هنری در بستر ادبیات است (حیاتی، ۱۳۹۴).

در بررسی رشد و تکامل نثر معاصر فارسی، خاصه نثر معاصر فارسی ایران نقد و بررسی و درک موازی و حدود و زیبایی‌ها و ظرافت‌های نثر داستانی در انواع نثر از جایگاه ارزنده و اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. تحلیل و بررسی شاه‌کارهای این نوع نثر از جنبه‌های سبک‌شناسی، شخصیت‌پردازی، زبان‌شناسی، روان‌شناسی، زیبایی‌شناسی و درون‌مایه و محتوا می‌تواند در رسیدن به نظریه‌ای منسجم و دقیق درباره اصول و ویژگی‌های آن بسیار مؤثر باشد.

بررسی ساختار و محتوای آثار غلامحسین ساعدی، نویسنده معاصر ایران زمین نشان می‌دهد که می‌توان درباره بن‌مایه‌ها ساختار و نحوه شخصیت‌پردازی آثار وی، پژوهش‌های علمی دقیق و گسترده‌ای از دیدگاه جامعه‌شناسی انجام داد. مطالعات جامعه‌شناسی در ادبیات، به سبب پیشینه سنتی آن و توجهی که همواره نسبت به تأثیر و تأثر متقابل ادبیات و اجتماع در ایران وجود داشته است، جایگاه ویژه‌ای در میان سایر انواع مطالعات دارد؛ به همین دلیل نیز در بررسی متون ادبی بیش از سایر انواع نقد، مورد اقبال و پذیرش جامعه علمی و دانشگاهی قرار گرفته است. بنابراین تعیین و تعقیب ساختارهای اجتماعی و موقعیت‌های غلامحسین ساعدی در میدان تولید ادبی و انطباق نظریه جامعه‌شناسی با رمان‌هایش از مسائل اساسی مدنظر این پژوهش است.

داستان‌های ساعدی به دلیل داشتن جنبه‌های تصویری غنی، رئالیسم اجتماعی و نگاه بدبینانه و انتقادی او به جامعه و درون‌مایه فلسفی اندشمندانه آن‌ها مورد توجه سینماگران نوگرایی ایران بوده است. ساعدی توانایی زیادی در آفرینش فضای وهم‌انگیز و مرموز و ارائه تصاویر هولناک و دلهره‌آور از زندگی روستا داشت که این ویژگی ادبی آثار ساعدی را به نمونه‌های رئالیسم جادویی نزدیک ساخته است. همچنین فیلم‌هایی از داستان‌های ساعدی ساخته شد از جمله: دایره مینا (اقتباس شده از داستان آشغال‌دونی) و گاو (اقتباس شده از عزاداران بیل)

در نظریه ساخت‌گرایی تکوینی او دو کلیت در جریان دریافت و تشریح یک متن، اهمیت و جایگاه ویژه‌ای دارد: ساختار معنادار و جهان‌نگری (و.زیمبا: ۱۳۷۷: ۱۴۰). می‌توان گفت که ساختار معنادار به جنبهٔ درونی و جهان‌نگری به جنبهٔ بیرونی اثر که بیانگر آگاهی جمعی یک گروه اجتماعی است، مربوط می‌شود و از این دو نظر بدان انسجام می‌بخشد. در کتاب «مقدمه‌ای بر روایت در ادبیات و سینما» (لوتنه، ۱۳۸۸). در این بررسی به سه وجههٔ بنیادی روایت اشاره شده است که شکل ارائه و فعلیت آن‌ها در ادبیات و سینما متفاوت است؛ زمان، مکان و علیت. شکل بروز این وجوه بنیادین، بخشی از تفاوت داستان را با روایت و گفتمان نشان می‌دهد. مفهوم داستان با آنچه از خلاصه کنش‌ها قابل درک می‌باشد، برابر است و رخدادها براساس ترتیب، ترتیب زمانی ندارند و شخصیت‌پردازی زمانی چیده می‌شوند؛ اما در گفتمان، رخدادها الزاماً و نظرگاه‌های روایی نقش تعیین‌کننده‌ای دارد؛ اما آنچه به ساختن گفتمان کمک می‌کند، روایت‌گری و شیوه‌های انتقال متن است که راوی در آن کارکردی اساسی دارد. تأکید این پژوهش بر فعلیت یافتن رخدادها، در گفتمان ادبی و سینمایی، و به‌طور مشخص، در روایت ساعدی و مهرجویی است. از دیدگاه رسانه، شکل و عملکرد سینما با ادبیات متفاوت است و این تفاوت را حتی در اقتباس‌های وفادار می‌توان مشاهده کرد. منظور از اقتباس وفادار این است که یک داستان ادبی با همان رویدادها و با کم‌ترین تغییرات در فیلم سینمایی بازتولید شود. در این نگاه، فیلم و ادبیات بیشتر از آنکه شیوه‌های بیان باشند، عرصه‌های گفتمان هستند و ارزش هنری آن‌ها در تولید معنا مورد تأکید است.

نتیجه‌گیری

ساختار داستان‌های مجموعهٔ گور و گهواره ساعدی دارای ساختاری خطی و زنجیروار است. بدین‌صورت که حوادث یکی پس از دیگری در امتداد زمان به وقوع می‌پیوندند و پی‌رفت‌های داستان‌ها به شکلی زنجیروار به‌دنبال هم آمده‌اند. این ساختار همان ساختار داستان‌های کلاسیک است که در آن‌ها کنش و واکنش شخصیت‌ها به شکل زنجیروار و علت و معلولی ادامه پیدا می‌کند. به این صورت که ابتدا در داستان تعادل وجود دارد و طول داستان این تعادل بر اثر کنش و واکنش شخصیت‌های اصلی قهرمان داستان به هم می‌خورد گرچه در داستان دوم مجموعهٔ گور و گهواره سایه به سایه چندین‌بار بر اثر عامل تخریب‌کننده تعادل اولیه به هم می‌خورد ولی سرانجام تعادل در داستان ایجاد می‌شود. البته در این سیر زنجیر و خطی عواملی چون روایت داستان تنها از زبان قهرمان اصلی داستان و تغییر نکردن راوی در طول داستان و نیز همچنین توالی زمانی رخدادهای داستان و ذکر نشانه‌هایی برای تشخیص مکان وقوع حوادث داستان نیز مؤثر بوده‌اند.

- آریان‌پور، امیرحسین. (۱۳۸۰). جامعه‌شناسی هنر، تهران: گسترده.
- باختین، میخائیل. (۱۳۸۷). جستارهایی درباره رمان، تهران: نی.
- تودورف، تزوتان. (۱۳۷۷). منطق گفتگویی باختین، تهران: مرکز.
- حیاتی، زهرا. (۱۳۹۴). «مطالعه تطبیقی رویدادهای داستان در روایت ادبی و سینمایی مقایسه داستان «آشغال‌دونی» و فیلم «دایره مینا». مجله مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، دوره ۸، شماره ۱، (پیاپی ۲۹)، ۷۱-۹۸.
- حیاتی، زهرا. (۱۳۹۳). «نقد مطالعات تطبیقی اقتباس در پژوهش‌های ادبی و سینمایی ایران». نقد ادبی، ۲۷، ۶۹-۹۷.
- خنجری، زینب؛ گراوند، علی. (۱۳۹۵). «بررسی ساختاری مجموعه داستان کوتاه گور و گهواره غلامحسین ساعدی براساس نظریه روایت‌شناسی تزوتان تودوروف، همایش: گردهمایی انجمن ترویج زبان و ادب فارسی ایران. ذوالفقاری، محسن. (۱۳۷۹). تحلیل سیر نقد داستان در ایران، تهران: آینه.
- زیما، پیرو. (۱۳۷۷). جامعه‌شناسی رمان از دیدگاه لوکاج، گلدمن و باختین، تهران: نقش جهان.
- سناپور، حسین. (۱۳۷۹). نیمه‌غایب، تهران: چشمه.
- گلدمن، لوسین. (۱۳۷۶). جامعه فرهنگ و ادبیات، تهران: چشمه.
- گلدمن، لوسین. (۱۳۷۷). درآمدی بر جامعه‌شناسی ادبیات، تهران: نقش جهان.
- گلدمن، لوسین. (۱۳۸۱). فرهنگ و ادبیات، تهران: چشمه.
- لنار، ژاک. (۱۳۷۷). جامعه‌شناسی ادبیات و شاخه‌های گوناگون آن، تهران: نقش جهان.
- لوونتال، لئو. (۱۳۸۶). رویکرد انتقادی در جامعه‌شناسی ادبیات، تهران: نی.
- لوته، یاکوب. (۱۳۸۸). مقدمه‌ای بر روایت در ادبیات و سینما، (ترجمه: امید نیک فرجام)، چاپ دوم، تهران: مینوی خرد.
- مک کی، رابرت. (۱۳۸۵). داستان: مفهوم، ساختار، سبک و اصول فیلمنامه‌نویسی (ترجمه: محمد گذرآبادی، چاپ دوم). تهران: هرمس.
- مصباحی‌پور، ایرانیان، جمشید. (۱۳۵۸). واقعیت اجتماعی و جهان داستان، تهران: امیرکبیر.
- میرصادقی، جمال. (۱۳۸۶). داستان و ادبیات، تهران: آیه مهر.
- میرعابدینی، حسن. (۱۳۸۶). صد سال داستان‌نویسی در ایران، ۴ جلد، تهران: چشمه.
- میرعابدینی، حسن. (۱۳۸۶). فرهنگ داستان‌نویسی ایران از آغاز تا امروز، تهران: چشمه.